

Krachtwijken met karakter

KRACHTWIJKEN MET KARAKTER

Han Lörzing
Arjan Harbers
Sandra Schluchter

NAi Uitgevers, Rotterdam
Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag
2008

RPB en MNP vormen sinds april 2008
het Planbureau voor de Leefomgeving

INHOUD

BEVINDINGEN

Krachtwijken met karakter 9

Samenvatting 9

Inleiding 11

Aanpak van het onderzoek 11

Stedenbouwkundige eigenschappen per wijktype 14

Stedenbouwkundige kwaliteiten inzetten 21

VERDIEPING

Een stedenbouwkundige typologie 37

i. Stedelijke blokken, vorige eeuwwisseling 38

ii. Gesloten bouwblokken, vooroorlogs 39

iii. Tuindorpen en tuinwijken 40

iv-vii. Open bouwblokken, naoorlogs 41

viii. Stadsvernieuwing 46

ix. Stedelijke vernieuwing 47

x. Heterogene wijken 48

Beschrijving van de veertig wijken 51

Inleiding 51

Amsterdam

Wijk 01. Amsterdam Noord 58

Wijk 02. Bos en Lommer, Amsterdam 59

Wijk 03. Westelijke Tuinsteden, Amsterdam 61

Wijk 04. Amsterdam Oost 63

Wijk .Bijlmer, Amsterdam 64

Zaandam

Wijk 06. Poelenburg, Zaandam 82

Alkmaar

Wijk 07. Overdie, Alkmaar 86

Den Haag

Wijk 08. Stationsbuurt, Den Haag 90

Wijk 09. Schilderswijk, Den Haag 90

Wijk 10. Den Haag Zuidwest 91

Wijk 11. Transvaal, Den Haag 94

Rotterdam

Wijk 12. Rotterdam West 106

Wijk 13. Rotterdam Noord 108

Wijk 14. Bergpolder, Rotterdam 109

Wijk 15. Overschie, Rotterdam 110

Wijk 16. Oud Zuid, Rotterdam 110

Wijk 17. Vreewijk, Rotterdam 113

Wijk 18. Zuidelijke Tuinsteden, Rotterdam 113

Schiedam

Wijk 19. Nieuwland, Schiedam 134

Dordrecht

Wijk 20. Wielwijk Crabbehof, Dordrecht 138

Utrecht

Wijk 21. Kanaleneiland, Utrecht 144

Wijk 22. Ondiep, Utrecht 145

Wijk 23. Zuilen Oost, Utrecht 145

Wijk 24. Utrecht, Overvecht 146

Amersfoort

Wijk 25. De Kruiskamp, Amersfoort 154

Eindhoven

Wijk 26. Woensel West, Eindhoven 158

Wijk 27. Doornakkers, Eindhoven 158

Wijk 28. De Bennekel, Eindhoven 159

Maastricht

Wijk 29. Maastricht Noordoost 166

Nijmegen

Wijk 30. Hatert, Nijmegen 172

Arnhem

Wijk 31. Klarendal, Arnhem 176

Wijk 32. Presikhaaf, Arnhem 177

Wijk 33. Het Arnhemse Broek 178

Wijk 34. Malburgen/Immerloo, Arnhem 179

Deventer

Wijk 35. Rivierenwijk, Deventer 190

Enschede

Wijk 36. Velve Lindenhof, Enschede 194

Groningen

Wijk 37. Korrewegwijk, Groningen 198

Wijk 38. De Hoogte, Groningen 198

Heerlen

Wijk 39. Meezenbroek, Heerlen 204

Leeuwarden

Wijk 40. Heechterp/Schieringen, Leeuwarden 208

Cultuurhistorische waarden 212

Literatuur 218

Over de auteurs 223

Bevindingen

Samenvatting

- De veertig krachtwijken beschikken over stedenbouwkundige kwaliteiten die benut kunnen worden bij toekomstige herstructureringen. In algemene zin kun je niet zeggen dat de stedenbouwkundige opzet de oorzaak is van de problemen van de krachtwijken, maar sommige ontwerpkeuzen hebben wel bijgedragen aan een monotoon en onoverzichtelijk woonmilieu.
- Het aantal nog gave vooroorlogse stedelijke gebieden is door herstructureringsoperaties sterk geslonken. Voor de nog resterende voorraad is een zorgvuldige afweging tussen behoud en sloop gewenst, zeker bij de meer monumentale stedenbouwkundige ensembles en bij bouwblokken die met individuele panden zijn ingevuld. Samenvoegen van (te) kleine woningen kan een middel zijn om woontechnische bezwaren te ondervangen en het karakter van blok en buurt te behouden.
- De kwaliteiten van vooroorlogse wijken liggen voor een belangrijk deel in de aanwezigheid van – vaak monumentale – pleinen, lanen en singels. Behoud van deze beeldbepalende elementen, eventueel als beschermd stadsgezicht, is nodig. Over de tuindorpen bestaat inmiddels de consensus dat behoud van stedenbouwkundige patronen en bouwmassa voorop staat.
- In de naoorlogse wijken is vooral de groenstructuur, vaak gekoppeld aan een systeem van waterwegen, waardevol. Die structuren hebben niet alleen een grote waarde in de huidige situatie, maar kunnen ook een belangrijk uitgangspunt vormen bij toekomstige herstructureringen. Daarbij kan de vaak gebrekkige oriëntatie van de woonblokken op het groen verbeterd worden.
- Typerend voor de naoorlogse wijken is het buurt- en blokgroen tussen de woongebouwen. Door hun stereotiepe, uniforme inrichting worden deze groenelementen vaak nauwelijks gewaardeerd. Toch kunnen ze bij de herinrichting belangrijke beeld dragers binnen de wijk worden, voor variatie zorgen en bijdragen aan domeinvorming.
- Veel naoorlogse wijken bieden mogelijkheden voor verdichting: delen van de groenstructuur zouden benut kunnen worden zonder dat de structuur als geheel aan waarde inboet. In sommige gevallen is verdichting te overwegen binnen stempels en andere vormen van herhaling van stedenbouwkundige elementen. Met de nodige aanpassingen hoeft de groene ruimte er kwalitatief niet op achteruit te gaan.

- In veel naoorlogse wijken kan de individuele aanpassing van woningen bijdragen aan een aantrekkelijker woonmilieu. Dit geldt vooral voor laagbouwoningen. Op woningniveau gaat de woonkwaliteit erop vooruit en op wijkniveau wordt de monotonie doorbroken.
- In naoorlogse wijken zijn de gesloten onderste bouwlagen van middelhoge en hoge woongebouwen ('blinde plinten') vaak een probleem. Door hier andere functies dan louter bergingen in onder te brengen (zoals woonruimte, bedrijfsruimten, voorzieningen) wordt het straatbeeld levendiger en gaat de sociale veiligheid erop vooruit.
- In voor- en naoorlogse krachtwijken maken historische elementen soms deel uit van het wijkontwerp. In vooroorlogse wijken gaat het om bebouwing die vaak als monument of stadsgezicht beschermd wordt; in de naoorlogse wijken om bebouwing waar een begin is gemaakt met bescherming. Daarnaast kennen veel wijken (vooral in middelgrote steden) oude bebouwingslinten (van vóór de bouw van de wijk) die belangrijke dragers van activiteiten en beleving zijn geworden. In enkele wijken spelen zichtassen op objecten als kerken en molens een belangrijke rol in het wijkontwerp.
- Een klein aantal wijken grenst direct aan landelijk gebied. Die ligging biedt volop kansen voor recreatief gebruik en opwaardering (ook in financiële zin) van het woonmilieu aan de rand. Voorwaarde is wel dat het landelijk gebied (beter) toegankelijk wordt vanuit de wijk.
- Diverse wijken beschikken over een groot stadspark. Deze parken vertegenwoordigen een grote cultuurhistorische waarde: een aantal behoort tot de algemeen erkende 'canon' van de Nederlandse parkarchitectuur.
- Krachtwijken die in de uitstralingszone van een stads(deel)centrum liggen, of in de nabijheid van een uitvalsweg, snelwegaansluiting of station, zouden veel meer bovenwijkse activiteiten kunnen herbergen. Hier liggen kansen voor grootschalige en/of gespecialiseerde winkelcentra, culturele en recreatieve voorzieningen, onderwijsinstellingen, zorgcomplexen en dergelijke.

Inleiding

Deze studie inventariseert de stedenbouwkundige kwaliteiten van de zogenoemde veertig Nederlandse 'krachtwijken' en geeft aan hoe deze kwaliteiten benut kunnen worden. De term 'krachtwijk' is in het rijksbeleid (Actieplan Krachtwijken, vrom 2007) ingevoerd om wijken aan te duiden die de overheid vanwege voornamelijk sociaaleconomische problemen aanmerkt als stedelijke probleemgebieden. Het is de bedoeling de kwaliteit van deze wijken door de inspanningen van particulieren, gemeenten en corporaties, en met hulp van rijks gelden zodanig te verbeteren dat ze 'krachtwijken' worden. De veertig wijken zijn over het hele land verspreid, maar wel beperkt tot de grote(re) steden. Een belangrijk aspect bij toekomstige ruimtelijke aanpassingen van de veertig wijken betreft de stedenbouwkundige kwaliteiten. In deze studie gaan we na welke potenties de wijken hebben als deze kwaliteiten bij herstructurering optimaal benut worden.

In september 2007 verzocht de directie Cultureel Erfgoed van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap het toenmalige Ruimtelijk Planbureau deze studie te verrichten. Het was de bedoeling de culturele kwaliteiten van de wijken op te sporen, waarbij 'cultuur' opgevat diende te worden in de zin van stedenbouw, erfgoed en monumenten. In overleg met de ministeries van o c w en vrom (Wonen, Wijken en Integratie) is het accent komen te liggen op de stedenbouwkundige kwaliteiten van de wijken, en de daaruit voortvloeiende potenties bij toekomstige transformaties.

Bij het aangeven van de stedenbouwkundige karakteristiek gaan we vooral op zoek naar algemene 'dragere van identiteit' binnen het geheel van de veertig wijken. Daarnaast geven we een korte karakteristiek van de afzonderlijke wijken. Dit mondt uit in een overzicht van sterke en zwakke punten in de stedenbouwkundige opzet van de wijken, met als uiteindelijk doel bruikbare handvatten aan te reiken voor hun verdere ruimtelijke ontwikkeling. Welke kenmerken zijn zo waardevol dat we ze onder alle omstandigheden zouden moeten bewaren? En welke kunnen in de toekomst een handreiking bieden voor fysieke en/of functionele transformaties? Op deze vragen zullen we in deze studie antwoorden geven.

Aanpak van het onderzoek

Vraagstelling

In overleg met het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap is het onderzoek gericht op de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn de bijzondere stedenbouwkundige eigenschappen van de veertig krachtwijken, zowel voor de wijken als geheel als voor de wijken afzonderlijk?
2. Welke potenties kunnen deze wijken bij toekomstige herstructurering ontlenen aan hun stedenbouwkundige eigenschappen?

De aanpak van de veertig krachtwijken is erop gericht de sociaaleconomische en fysieke achterstanden te verminderen. Dit beleid staat in een langere traditie van rijkssteun voor probleemgebieden in (vooral) de grotere steden. Het beleidsveld van de stedelijke vernieuwing, dat sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw prominent op de agenda staat, dient naast fysieke ook sociale en economische doeleinden. Een belangrijke nota in dit verband is de Nota Stedelijke Vernieuwing van het ministerie van VROM uit 1997. Hierin komen als concrete maatregelen voor:

- differentiatie van de woningvoorraad;
- verbetering van de openbare ruimte, de groenvoorzieningen, de bedrijvigheid en de sociale en verkeersveiligheid.

Deze voorgenomen maatregelen komen in latere rapporten steeds terug, zij het soms in iets andere en uitgebreider bewoordingen. Zij zijn te beschouwen als de kern van de eisen die het rijk aan stedelijke transformaties stelt.

Het meer recente Beleidskader 1SV1 (looptijd 2000-2004) formuleert de volgende doelstellingen (Ecorys 2006):

- vergroting van de variatie en differentiatie van woonmilieus;
- huisvesting van specifieke bevolkingsgroepen die moeilijkheden ondervinden bij het vinden van passende woonruimte;
- tegengaan van onvrijwillige segregatie;
- verbetering van de omgevingskwaliteit;
- zorgvuldig, duurzaam en intensief ruimtegebruik;
- behoud van cultuurhistorische waarden;
- verbetering van de fysieke voorwaarden voor economische activiteit;
- verbetering van de milieukwaliteit;
- versterking van de sociale infrastructuur.

Een aantal van deze doelen heeft zonder meer een relatie met de stedenbouwkundige kwaliteiten van een wijk en de daarmee verbonden potenties bij herstructurering.

Op 1 januari 2005 is het tweede tijdvak van de stedelijke vernieuwing ingegaan (1SV2, VROM 2004). Het 1SV2 maakt deel uit van het Grote Stedenbeleid voor de dertig grote steden. Deze beleidsnota onderscheidt vier prestatievelden:

1. Wonen
2. Omgevingskwaliteit
3. Zorgvuldig ruimtegebruik
4. Fysieke voorwaarden voor een aantrekkelijke sociale en veilige omgeving.

Het Actieplan Krachtwijken (VROM 2007) van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie is aanvullend op het huidige beleid, zoals het 1SV en het Grote Stedenbeleid. De centrale doelstelling is 'de veertig wijken om te vormen tot wijken waar mensen kansen hebben en weer graag wonen'. Aandacht is er onder andere voor een gevarieerde, kwalitatief goede

woningvoorraad ter bevordering van wooncarrières, de huisvesting van lage(re)inkomensgroepen, arbeidsparticipatie, werkgelegenheid en ondernemerschap, jeugdbeleid, onderwijsvoorzieningen, sport en cultuur. Het Actieplan maakt deel uit van het nieuwe kabinetsprogramma voor de periode 2007-2011. De nota onderscheidt de thema's wonen, werken, integreren en veiligheid. Deze sluiten aan bij de achttien indicatoren voor het aanwijzen van een wijk tot 'krachtwijk'. Enkele indicatoren hebben rechtstreeks betrekking op de fysieke omgeving:

- *werk*: hoewel geformuleerd als sociale indicator ('aantal werkenden') heeft werk ook stedenbouwkundige implicaties;
- *woningvoorraad*: de grootte, ouderdom en prijs van huizen is in deze studie zijdelings van betekenis, omdat grootschalige aanpassing van woningen ook stedenbouwkundige consequenties heeft;
- *fysieke problemen*: hier valt vooral de indicator 'tevredenheid woon-omgeving' op; de woonomgeving is mede gerelateerd aan de stedenbouwkundige kwaliteiten van een wijk;
- *fysieke overlast*: hier komen onder andere geluids- en verkeersoverlast aan bod.

Hoewel minder expliciet uitgewerkt (dat moet gebeuren in de afzonderlijke wijkactieplannen), sluiten de hier genoemde indicatoren aan bij de doelen van eerder beleid gericht op stedelijke vernieuwing.

Uitgaand van de doelenreeks 'wonen, werken, omgeving' binnen het rijksbeleid van 1SV tot Actieplan Krachtwijken, richten we ons in dit onderzoek naar de veertig krachtwijken op het aanwijzen van *stedenbouwkundige potenties*:

- op het gebied van *ruimtegebruik en woonmilieus*;
- voor het ontwikkelen van *economische activiteiten*;
- die te maken hebben met de *kwaliteit van de openbare ruimte*.

In de beschrijving van stedenbouwkundige kenmerken per individuele wijk en per type wijk, en in de beschrijving van de mogelijkheden die deze kenmerken bieden bij herstructurering van de wijken, draait het steeds om deze drie aspecten. Daarnaast besteden we aandacht aan eventuele *fysieke overlast*, zoals de aanwezigheid van barrières. Die kan immers grote invloed hebben op de ontwikkelingskansen. Zo kan het slechten van barrières nieuwe mogelijkheden openen.

Uitgangspunten

We bekijken de veertig wijken steeds op drie *schaalniveaus*:

- *de wijk als geheel*: de ligging van de wijk binnen het stedelijk gebied, het buitengebied en de infrastructuur aan de rand van de wijk; de hoofdinfrastructuur en de hoofdgroenstructuur binnen de wijk, en eventuele voorzieningen met een bovenwijks karakter (winkels, kantoren);
- *de delen van de wijk*: clusters van woongebouwen, beschermde stadsgezichten, beeldbepalende straten en historische bebouwingslinten; op dit niveau zijn de winkelstraten belangrijke elementen.

– de *stedenbouwkundig details*: bijzondere plein- en straatruimten, opvallende gebouwen, monumenten, bijzondere functies (zoals kerken, scholen, verspreide winkels) en opvallende details (zoals hoek- en plintoplossingen).

In sommige wijken kunnen we grotendeels volstaan met de schaalniveaus ‘wijk’ en ‘wijkdeel’ en noemen we enkele details om het karakter van de wijk te verduidelijken. In andere gevallen is het detailniveau van meer belang en blijken specifieke monumenten, pleinbebouwingen en plantsoenen zeer bepalend te zijn voor de beleving van de wijk. De wijkbeschrijvingen in het hoofdstuk ‘Beschrijving van de veertig wijken’ zoomen vooral in op kenmerken die van belang zijn voor een goed begrip van de betreffende wijk.

De *stedenbouwkundige opzet* van de veertig wijken is divers: sommige zijn in een korte periode volgens één totaalplan gebouwd. Andere kennen een langere historie, waardoor zij deelgebieden uit verschillende perioden omvatten, elk met een eigen ontstaansgeschiedenis. Het omgekeerde komt ook voor: er zijn wijken die duidelijk één geheel vormen, maar tot meer dan één postcode behoren en daardoor slechts voor een deel binnen een krachtwijk vallen. Zaandam-Poelenburg en Nijmegen-Hatert zijn daar voorbeelden van.

In de beschrijvingen onderscheiden we:

- stedelijke woongebieden die tot de wijk ‘in strikte zin’ behoren en in één keer ontworpen of in elk geval binnen één periode ontwikkeld zijn;
- elementen en gebieden die er al lagen vóór de wijk gebouwd werd en die restanten vormen van oudere stedenbouwkundige patronen, zoals oude bebouwingslinten, waterlopen en historische kernen;
- woongebieden die later zijn toegevoegd (nadat de wijk voltooid was), al dan niet na sloop van een deel van de wijk; vaak gaat het om bebouwing uit de periode van de stadsvernieuwing (jaren zeventig en tachtig) en de recente periode van de stedelijke vernieuwing (jaren negentig en verder).

In het onderzoek hanteren we een *stedenbouwkundige typologie*. Tabel 1 geeft de typologie kort weer; in het verdiepingsdeel van deze studie is de typologie nader uitgewerkt (hoofdstuk ‘Een stedenbouwkundige typologie’).

Stedenbouwkundige eigenschappen per wijktype

Dit hoofdstuk gaat in op de eerste onderzoeksvraag: ‘Wat zijn de bijzondere stedenbouwkundige eigenschappen van de veertig krachtwijken, zowel voor de wijken als geheel als voor de wijken afzonderlijk?’ We zoomen hier in op de gemeenschappelijke kenmerken per type wijk. De eigenschappen van de wijken afzonderlijk komen aan bod in het hoofdstuk ‘Beschrijving van de veertig wijken’ (verdiepingsdeel).

Tabel 1. Korte karakteristiek van de onderscheiden stedenbouwkundige typen

	Type en periode	Bebouwingsvorm	Ontsluitingsvorm	Functionele opzet
I	Stedelijke blokken, vorige eeuwwisseling (1880-1910)	Gesloten blokken, middelhoge en lage bebouwing met individuele invulling	Woonstraten: alle woningen georiënteerd op de straat, woningen ook aan hoofdstraten	Werk, winkels en andere voorzieningen zijn in de bouwblokken geïntegreerd
II	Gesloten bouwblokken, vooroorlogs (1910-1940)	Gesloten blokken, middelhoge en lage bebouwing met planmatige invulling	Woonstraten: alle woningen georiënteerd op de straat, woningen ook aan hoofdstraten	Werk, winkels en andere voorzieningen zijn in de bouwblokken geïntegreerd
III	Tuindorpen en tuinwijken (1910-1955)	Gesloten en/of halfopen blokken laagbouwoningen in geometrische patronen	Woonstraten: alle woningen georiënteerd op straten en pleinen	Winkelvoorzieningen op hoeken, aan hoofdstraten en aan pleinen
IV	Open bouwblokken: strokenbouw (1935-1970)	Overgangen van halfopen naar open blokken; rijen woningen in stroken, laag en middelhoog	Hoofdstraten met primair verkeersfunctie; bij woonstraten zijn de woningen deels op de straat en deels op plantsoenen georiënteerd	Wonen en werken strikt gescheiden (werken op afzonderlijke terreinen); winkels aan hoofdstraten en pleinen
V	Open bouwblokken: stempels (1945-1970)	Open blokken, patronen van regelmatig herhaalde clusters woningrijen, middelhoog en laag	Hoofdstraten met primair verkeersfunctie; bij woonstraten zijn de woningen deels op groenstroken, deels op de straat georiënteerd	Wonen en werken strikt gescheiden (werken op afzonderlijke terreinen); winkels aan pleinen en in winkelcentra
VI	Open bouwblokken: hoven (1950-1970)	Open blokken, patronen van regelmatig herhaalde (vaak L-vormige) woongebouwen, middelhoog en laag, die hoven omsluiten	Hoofdstraten met primair verkeersfunctie; bij woonstraten zijn de woningen deels op binnenhoven, deels op de straat georiënteerd	Wonen en werken strikt gescheiden (werken op afzonderlijke terreinen); winkels aan pleinen en in winkelcentra
VII	Vrijstaande hoogbouw (1960-1975)	Overgang van open blokken naar vrije plaatsing van vrijstaande hoge, soms middelhoge woongebouwen	Vrijliggende hoofdwegen met verkeersfunctie; scheiding van verkeerssoorten; woningen zijn op het groen georiënteerd	Wonen en werken strikt gescheiden (werken op afzonderlijke terreinen); winkels in winkelcentra
VIII	Stadsvernieuwing (1975-1990)	Terugkeer naar halfopen en gesloten blokken met variabele bebouwing, meest middelhoog en laag; komt voor in typen I en II	Variabel, maar woonstraat overheerst	Incidenteel zijn voorzieningen in de bouwblokken geïntegreerd
IX	Stedelijke vernieuwing (1990-heden)	Blokvorm variabel, maar overwegend gesloten, met bebouwing die van laag tot hoog varieert; komt voor in typen I t/m VII	Variabel, maar woonstraat overheerst	Incidenteel zijn voorzieningen in de bouwblokken geïntegreerd
X	Heterogene wijken (verschillende perioden)	Variabel	Variabel, maar woonstraat overheerst	Werk, winkels en andere voorzieningen op hoeken, aan hoofdstraten en aan pleinen

Type I. Stedelijke blokken, vorige eeuwwisseling

De bijzondere eigenschappen van wijktype I zijn op twee niveaus te vinden.

– Op wijkniveau vormen *pleinen, lanen en singels* belangrijke en kenmerkend vormgegeven elementen in de openbare ruimte. Vooral de singels, typisch voor de periode waaruit deze wijken stammen, kunnen belangrijke ‘draggers’ van de wijk zijn.

– Op een lager schaalniveau vertonen *individuele invullingen van bouwblokken*, zoals afzonderlijke huizen en hoekoplossingen, een grote diversiteit en rijkdom aan details. Vooral bijzondere gebouwen (al dan niet officiële monumenten) die op strategische plekken in de wijk staan, zoals kerken, scholen, (voormalige) fabrieken en molens, geven deze wijken karakter.

Een bijzondere kwaliteit van deze wijken is hun *ligging binnen de stad*. Deze wijken behoren tot de eerste groep van grootschalige stadsuitbreidingen uit de late negentiende eeuw en liggen allemaal in de directe nabijheid van het stadscentrum. Daardoor kunnen ze een rol te spelen bij het ‘uitstralen’ van centrumfuncties. Sterk punt is het *multifunctionele karakter* van deze wijken; het winkelapparaat, vooral langs de belangrijkste uitvalsstraten vanuit het stadscentrum, heeft zich ontwikkeld tot een trekpleister die ook mensen van buiten de wijk trekt.

Type II. Gesloten bouwblokken, vooroorlogs

De kracht van wijktype II is in de eerste plaats gelegen in het *stedenbouwkundig plan*. Het basisontwerp van deze wijken is stevig genoeg om ook bij verregaande vernieuwing van de woonblokken overeind te blijven. Zolang de oorspronkelijke stedenbouwkundige regels ten aanzien van bouwblokvorm en bouwhoogte worden gerespecteerd, hoeft een nieuwe invulling geen probleem te zijn. De wijken van dit type zijn arm aan groen, zeker vergeleken met naoorlogse wijken. Toch zijn de *openbare ruimten* (pleinen en plantsoenen) doorgaans zeer zorgvuldig ontworpen als onderdeel van het grote geheel. De wijken van dit type kennen een (zeer) ruim aanbod aan winkel- en bedrijfsruimte, waardoor zij een duidelijk *multifunctioneel* karakter hebben.

Type III. Tuindorpen en tuinwijken

De stedenbouwkundige waarden van wijktype III zijn vooral te vinden in kleine, maar meestal zeer zorgvuldig vormgegeven open ruimten. *Pleinen, lanen* en (soms) *singels* zijn integrale onderdelen van de wijkpatronen, en typerend voor het geheel. *Straatwanden, hoekoplossingen en strategisch geplaatste openbare gebouwen* (scholen, kerken) ondersteunen de symmetrie.

De tuindorpwijken laten zien dat sociaaleconomische achterstand beslist niet samen hoeft te gaan met stedenbouwkundige armoede. Dit type wijk wordt zeer gewaardeerd. Dat blijkt wel uit het feit dat bij eerdere herstructureringen de stedenbouwkundige opzet gehandhaafd is. Ook waar op grote schaal gesloopt en nieuw gebouwd is, zijn de oorspronkelijke bouwvolumen en straatpatronen leidraad geweest. Inmiddels zijn (delen van) tuindorpwijken zelfs beschermd stadsgezicht.

Typen IV–VII. Open bouwblokken, naoorlogs

Alvorens op de afzonderlijke typen in te gaan, noemen we enkele algemene, typeoverstijgende stedenbouwkundige eigenschappen van de naoorlogse stedenbouw. Het is namelijk niet altijd mogelijk een scherp onderscheid te maken tussen de typen IV t/m VII. Vrijwel altijd komen in één wijk twee of meer van deze typen naast elkaar voor. Het gaat om de volgende typeoverstijgende eigenschappen.

– Een *totaalontwerp*: alle naoorlogse wijken zijn de uitdrukking van een ‘grote greep’ van de ontwerper, die in een overzichtelijk totaalplan alle elementen en functies in één keer op hun plaats zette. Ze zien eruit als tot leven gebrachte maquettes. Met hun collages van stroken, stempels, hoven en vrijstaande hoogbouw bieden de wijken een overzicht van alle typerende vormmiddelen die de naoorlogse stedenbouw ten dienste stonden. De wijken waar het totaalplan nog grotendeels in tact is, verdienen dan ook extra aandacht als iconen van het naoorlogs bouwen.

– De *functiescheiding*, een belangrijk onderdeel van de modernistische visie: in vroege voorbeelden is nog sprake van een zekere menging van wonen en voorzieningen (winkels onderin een woonblok) en verkeer en voorzieningen (winkels langs de straat), maar later worden winkelvoorzieningen in afzonderlijke clusters gebouwd, terzijde van andere functies. Het verkeer wordt geleidelijk ontkoppeld van de gebouwen, met uiteindelijk een strikte scheiding van verkeerssoorten: het bekendste voorbeeld is de Bijlmer, waar het autoverkeer oorspronkelijk over hooggelegen wegen geleid werd. Deze waren taboe voor voetgangers en fietsers; die hadden (en hebben) paden op de begane grond.

– Een *hoofdstructuur van groen en water*, die door de wijk heen loopt: geheel in lijn met de achterliggende modernistische filosofie fungeren groen en water als de dragers van het wijkontwerp. De grachten, singels en groenstroken zijn nog steeds sterke elementen in de naoorlogse wijken, zeker nu het groen inmiddels volwassen is. De hoofdstructuur van groen en water is in de naoorlogse stedenbouw een bindende factor als ‘wijkbrede’ drager voor alle woongebieden. Bij de plaatsing van de woongebouwen is echter weinig gebruik gemaakt van de aanwezigheid van al het groen in de wijk. Veel woongebouwen staan met hun (dichte) zijkant naar het groen gekeerd. Bij transformaties gaat het erom de groen- en waterstructuren in hun waarde te laten en zo nodig te versterken, én de oriëntatie van bestaande en nieuwe bebouwing op het groen te verbeteren.

In de naoorlogse wijken is de onderste laag van middelhoge bouw en hoogbouw bijna altijd ‘blind’ gelaten. Deze *dichte plinten* worden niet bewoond, en er zijn geen winkels of andere vormen van bedrijvigheid gevestigd. Ze zijn primair uitgevoerd als berging, en dat levert vooral gesloten gevels en dichte deuren op maaiveldniveau op. Hierdoor is, in de termen van de geograaf en publiciste Jane Jacobs, het aantal ‘ogen op de straat’ minimaal. Daarbij zijn ook de zijkanten van de middelhoge en hoge woongebouwen meestal geheel gesloten.

Type iv. Open bouwblokken: strokenbouw

De sterke kanten van dit type zijn vooral te vinden in de opeenvolging en detaillering van de *plantsoenen tussen de stroken*. Deze plantsoenen – hoe klein ook – zijn vaak van hoge kwaliteit. Aangezien dit soort wijken gemiddeld een jaar of vijftig oud is, hebben de bij aanleg geplante bomen inmiddels een bijna monumentale omvang en vorm. De oriëntatie van de woningen op de plantsoenen is vooral bij laagbouw zeer direct, en dat brengt een grote mate van sociale controle met zich mee. Bij de middelhoge bouwblokken is deze oriëntatie minder sterk, maar ook daar levert de geringe breedte van de plantsoenen een duidelijke relatie op tussen woonbebouwing en groen. In enkele gevallen, zoals in het Haagse Moerwijk, zijn de plantsoenen tussen de stroken met hekken afgesloten, en daarmee aan de openbaarheid onttrokken.

Type v. Open bouwblokken: stempels

De stempelbebouwing vertoont complexere patronen dan de strokenbouw, wat tot een gevarieerdere beleving zou kunnen leiden. Maar door de veelvuldige herhaling van stempels (een uitgangspunt bij deze vorm van stedenbouw) wordt de variatie weer voor een deel teniet gedaan. Bij de strokenbouw blijven langgerekte, tamelijk direct op de woonstroken georiënteerde groenstroken over, terwijl bij de stempels zeer complexe open ruimten tussen de (haaks op elkaar staande) stroken doorlopen. Daardoor krijgt de buitenruimte al snel een anoniem karakter.

Het bijzondere stedenbouwkundige kenmerk van de stempels is gelegen in de zorgvuldig ontworpen *composities van laag- en middelhoogbouw*, met hun geometrische plaatsing in een grotendeels vrije open ruimte. Binnen de stempels is een *verscheidenheid aan woonvormen* mogelijk. De herhaling van vaste eenheden is een krachtig stijlmiddel om een woongebied zijn karakter te geven. De nog resterende stempelwijken geven een goed beeld van de vormtaal van een belangrijk deel van de naoorlogse stedenbouw. Dat de stempels inmiddels voor eentonigheid en onoverzichtelijkheid zijn komen te staan, neemt niet weg dat ze een belangrijke plaats innemen binnen het twintigste-eeuwse erfgoed.

De stempels kennen echter ook enkele inherent zwakke punten, die in sommige wijken al aanleiding hebben gegeven tot soms drastische aanpassing bij gedeeltelijke transformaties. We noemen de belangrijkste.

– Tussen de woongebouwen ligt een *onoverzichtelijke openbare ruimte*, die moeilijk op de afzonderlijke woongebouwen te betrekken is. Hierdoor ontstaat er een soort ‘niemandslaan’ rondom de woningen, waarin de grenzen tussen openbaar en collectief lastig te trekken zijn. Dit leidt tot beheers- en veiligheidsproblemen.

– De herhaling van dezelfde compositie kan leiden tot *saaïheid* en problemen met de oriëntatie.

Om deze bezwaren te ondervangen is de inrichting van de open gebieden binnen de stempels in sommige wijken op zo’n manier gewijzigd dat de sociale veiligheid en de gebruikswaarde zijn toegenomen. Verder zijn

door gedeeltelijke sloop, aanpassing en nieuwbouw van woongebouwen verschillen tussen de stempels onderling aangebracht. Dergelijke oplossingen leveren plaatselijk verbetering op, maar gaan wel ten koste van het oorspronkelijke karakter van de stempelwijken.

Type vi. Open bouwblokken: hoven

De sterke en zwakke punten van de hovenpatronen zijn sterk met elkaar verweven.

– Het voordeel van een grotendeels omsloten hof is dat de ‘binnenruimte’ *sterk op de woonbebouwing georiënteerd* is. Hoewel de hoven officieel openbare ruimte zijn, werken zij eerder als collectieve ruimte voor de omliggende woningen.

– De veelvuldig voorkomende herhaling van hoven kan nadelig uitpakken. Zeker als de hoven acht keer of zelfs vaker exact gekopieerd worden (met gelijke afmetingen, identieke omliggende bebouwing en overeenkomstige verkeers- en parkeeroplossingen) ligt *monotonie* op de loer. In veel gevallen vertoont zelfs de groene inrichting van de hoven een grote mate van gelijkvormigheid.

Daar waar sprake is van één enkel hof (zoals in de Arnhemse wijk Presikhaaf), of van een verspreide ligging van enkele hoven binnen een wijk, zoals in Dordrecht Crabbehof, blijkt het heel wel mogelijk goed bruikbare en karakteristiek ingerichte binnenhoven te ontwerpen. Maar bij veelvuldige herhaling van de hoven, zoals in Amsterdam (Noord en West), dreigen de nadelen sterker te worden dan de voordelen. Toch is het concept nog steeds bruikbaar, juist in een tijd waarin een zekere mate van *domeinvorming* (Hamers e.a. 2007) wordt nagestreefd. Bij toekomstige transformaties gaat het erom de voordelen uit te buiten en de nadelen te bestrijden, door bijvoorbeeld de verschillen in inrichting, gebruiksmogelijkheden en verkeerssituatie tussen de hoven in één wijk te accentueren.

Type vii. Vrijstaande hoogbouw

De belangrijkste kwaliteit van wijktype vii is de vrije plaatsing van (hoge) woongebouwen in een *uitgestrekte parkomgeving*. Toch functioneert de royale groenvoorziening niet altijd zoals de ontwerpers het bedoeld hadden. De omgeving van de woongebouwen wordt ervaren als een grootschalig niemandsland, dat vooral gevoelens van sociale onveiligheid oproept. In de Bijlmer is de oplossing gezocht in het gedeeltelijk volbouwen van de zeshoekige hoven. Toch is het groen nog steeds het voornaamste sterke punt van de wijken met vrijstaande hoogbouw. Gedeeltelijke herinrichting en betere oriëntatie van de onderste lagen van de woongebouwen op het groen (door voorzieningen in de plinten en collectivisering van het groen) kunnen ervoor zorgen dat de sociale veiligheid en gebruikswaarde van het groen toenemen en dat er recht wordt gedaan aan het oorspronkelijke ontwerp.

De hoge woongebouwen van dit type hebben ook een betekenis als *stedenbouwkundig accent*. De op strategische plekken neergezette gebouwen zorgen op grote afstand voor herkenning en oriëntatie. De schijf- en toren-

vormige gebouwen waren vooral in hun beginfase sterk bepalend voor het silhouet van een stad vanuit het omliggende platteland. Later toegevoegde, meestal veel lagere bebouwing aan de stadsranden heeft deze accentwerking op afstand inmiddels verminderd. Binnen de wijk is deze werking nog onverminderd aanwezig.

Type VIII. Stadsvernieuwing

De stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig kon destijds alom rekenen op steun en bewondering. Inmiddels zijn er ook enkele kanttekeningen te plaatsen. Vooral ingrepen in het oorspronkelijke stratenpatroon hebben de samenhang van de wijk niet altijd goed gedaan. Daarbij komt dat individuele panden werden vervangen door grotere complexen. Veel *kleinschalige bedrijvigheid verdween* zonder dat daarvoor iets vergelijkbaars in de plaats kwam. Hierdoor is het multifunctionele karakter van sommige oude wijken achteruit gegaan. Vanuit het huidige standpunt zijn de schielsprong en het verdwijnen van de bedrijvigheid ongewenste ontwikkelingen geweest.

De gangbare stadsvernieuwing bestaat vooral uit sociale (en dus goedkope) huurwoningbouw, wat de uitstraling en de levensduur niet ten goede is gekomen. De introductie van nieuwe dwarsstraten, pleinen en plantsoenen heeft de belevingswaarde en de bruikbaarheid van de openbare ruimte wel vergroot. Sommige wijken zijn door deze toevoegingen in feite 'heterogene wijken' (type X) geworden.

Type IX. Stedelijke vernieuwing

Het stedenbouwkundig type IX is van zeer recente datum (1990 tot heden). Het is daarom moeilijk er nu al een oordeel over te vellen. De voorbeelden van stedelijke vernieuwing binnen de onderzochte wijken bieden in ieder geval een *rijkdom aan vormen, materialen en details* die kort daarvoor (bijvoorbeeld tijdens de stadsvernieuwingsstedenbouw) ondenkbaar zou zijn geweest.

Kort samengevat zijn de sterke punten van de stedenbouw in het kader van de stedelijke vernieuwing:

- het *streven naar gesloten bouwblokken*, waardoor de 'woonstraat' terugkeert en er een helder onderscheid komt tussen openbaar en privédoel; en
- de *behandeling van de plinten*, waarin zo goed als geen blinde gevels meer voorkomen, wat de levendigheid en de sociale controle ten goede komt.

Deze recente transformaties zijn vooral in de naoorlogse wijken duidelijk herkenbaar als latere toevoegingen.

Type X. Heterogene wijken

Sterk punt van wijktype X is de *grote mate van afwisseling*. De min of meer toevallige collage van uiteenlopende deelgebieden heeft ook nadelen, zoals een gebrek aan samenhang en overzichtelijkheid. Door de verbrokkelde totstandkoming hebben heterogene wijken zelden of nooit een consequente groenstructuur. Wel zijn de afzonderlijke deelgebieden vaak rijk aan steden-

bouwkundige detailoplossingen als pleintjes, plantsoenen en verspringingen in de straatwanden. Sommige heterogene wijken zijn een staalkaart van de meeste stromingen in de twintigste-eeuwse Nederlandse stedenbouw. Ze bieden interessant voorbeeldmateriaal bij het transformeren van meer homogene wijken: *veelvormigheid in stedenbouwkundige patronen en details* kan ook later 'ingebouwd' worden ter bestrijding van extreme monotonie. Voorbeelden van stadsvernieuwing (1975-1990) en vanaf 1990 stedelijke vernieuwing laten zien hoe wijken een meer heteroog karakter kunnen krijgen zonder dat dit automatisch ten koste van de stedenbouwkundige kwaliteit hoeft te gaan.

Stedenbouwkundige kwaliteiten inzetten

Potenties van de wijken bij toekomstige transformatie

Deze paragraaf geeft een antwoord op de tweede onderzoeksvraag: 'Welke potenties kunnen deze wijken bij toekomstige herstructurering onttelen aan hun stedenbouwkundige eigenschappen?' Het vorige hoofdstuk is ingegaan op de generieke eigenschappen van de veertig wijken, terwijl in het verdiepingendeel (hoofdstuk 'Beschrijving van de veertig wijken') de kwaliteiten per wijk beschreven worden.

Hier gaan we na hoe de stedenbouwkundige kwaliteiten van de wijken een handreiking kunnen bieden bij toekomstige transformaties. We geven aan welke sterke punten bij transformatie ingezet kunnen worden en welke zwakke punten om te buigen zijn om zo de ruimtelijke kwaliteit van de wijk te verhogen.

We besteden louter aandacht aan stedenbouwkundige aspecten. Sociaal-economische en bouwtechnische kenmerken zijn buiten beschouwing gelaten. Tabel 2 op blz. 30-31 vat de kwaliteiten en potenties van de wijken kort samen.

Ligging van de wijk

De veertig wijken zijn heel verschillend gesitueerd. In het algemeen liggen de oudere wijken op zeer korte afstand van het stadscentrum, terwijl de nieuwere zich meer aan de rand van de stad bevinden.

Een aantal wijken ontleent bijzondere potenties aan de ligging ten opzichte van het stedelijk gebied. Die ligging is nog niet altijd benut, maar biedt kansen bij toekomstige ontwikkelingen. We noemen drie locatie-eigenschappen.

- De ligging *in de nabijheid van een stadscentrum* kan ertoe leiden dat bepaalde positief gewaardeerde stedelijke voorzieningen 'uitstralen', c.q. zich uitbreiden naar de krachtwijk. We noemen de vestiging van de filmindustrie in Amsterdam Noord, de ontwikkeling van Arnhem Klarendal tot 'modewijk', en het grootstedelijk woonmilieu met bijbehorende voorzieningen op en rond de Kop van Zuid in Rotterdam. Ook Rotterdam West en de Haagse Stationswijk zijn voorbeelden waar zo'n ontwikkeling aan de gang is. In Amersfoort, Schiedam, Maastricht en Groningen liggen krachtwijken die van hun ligging op korte afstand van het stadscentrum

zouden kunnen profiteren. De ligging in de nabijheid van een stadscentrum kan ook leiden tot negatieve uitstralingsverschijnselen als de vestiging van overlastgevendende en/of imagoverzwakkende voorzieningen, zoals koffieshops en bordelen.

– De ligging *in de nabijheid van belangrijke infrastructuur* kan van belang zijn als men bovenwijkse voorzieningen in de wijk wil aantrekken. De wijk dient wel een rechtstreekse aansluiting op deze infrastructuur te hebben door een station, snelwegoprit of veerhaven. Spaarzame voorbeelden van krachtwijken waar dit gebeurt zijn de kantoorontwikkeling langs de A10 in Amsterdam Slotervaart en het kantoor- en grootwinkelgebied bij de A12 in Utrecht Kanaleneiland. Er zijn nog enkele wijken die hun ligging aan of bij het snelwegennet zouden kunnen benutten voor bovenwijkse voorzieningen, in het bijzonder in Amsterdam en Rotterdam. Dat zijn er echter niet veel.

– De ligging *aan de rand van het stedelijk gebied* lijkt op het eerste gezicht nadelig omdat dit tot een geïsoleerde positie kan leiden. Maar als er een naadloze overgang van wijk naar landelijk gebied is, zonder noemenswaardige barrières, liggen er wel kansen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de krachtwijken in Nijmegen en Heerlen (en tot op zekere hoogte Maastricht).

Al biedt de ligging van de krachtwijken een aantal kansen, wonderen mogen we er niet van verwachten. De uitstraling van stedelijke (centrum)functies gaat langzaam, als deze al plaatsvindt (zeker in de kleinere steden). Bovenwijkse voorzieningen in krachtwijken kampen met imago-problemen; vaak moeten die voorzieningen concurreren met locaties elders in het stedelijk gebied die een beter imago hebben. En de nabijheid van landelijk gebied biedt alleen kansen als het gaat om een aantrekkelijk en toegankelijk buitengebied aan de wijkrand. Toch kan zo'n gunstige ligging aan een landelijk gebied of aan belangrijke infrastructuur er op termijn toe bijdragen dat sommige van de veertig wijken aanmerkelijk aantrekkelijker worden voor nieuwe bewoners, werkgelegenheid en voorzieningen.

Aan de andere kant kunnen er ook forse *fysieke barrières* aan de rand van de wijk voorkomen – denk aan spoorlijnen, kanalen en (snel)wegen. Infrastructuur aan de rand van een wijk kan de bewoners verder isoleren. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het Dordtse Wielwijk en Nieuwendam-Noord in Amsterdam, waar zware geluidsvoorzieningen, hoe akoestisch noodzakelijk ook, het isolement in visueel opzicht versterken.

Maatregelen voor het opheffen van zware infrastructurele barrières aan de randen van een wijk vallen grotendeels buiten het bestek van deze studie. De bouw van extra bruggen en tunnels zorgt in ieder geval voor een betere oversteekbaarheid. Om 'dode randen' langs de infrastructuur tegen te gaan, valt te denken aan toevoegingen als beeldbepalende bebouwing, (monumentale) omgevingskunst en recreatief bruikbare geluidsvoorzieningen.

Funciescheiding en functiemenging

Mengen van wonen met andere functies binnen een wijk zorgt niet alleen voor een levendig straatbeeld, maar kan ook lokale werkgelegenheid opleveren. Dit laatste is van bijzonder belang in de veertig krachtwijken; bij hun selectie was een hoog werkloosheidspercentage immers een van de criteria. In de meeste krachtwijken is het winkelen ruimtelijk geconcentreerd in een beperkt aantal centra, terwijl andere functies (werken, voorzieningen, recreatie) ontbreken of aan de randen van de wijk zijn ondergebracht. Bij toekomstige herstructurering van de wijken zouden de mogelijkheden voor functiemenging zo veel mogelijk benut moeten worden.

Er zijn voorbeelden waar al wél sprake is van functiemenging.

– Wijken uit de vooroorlogse perioden (typen I t/m III), waar winkelvoorzieningen onderin de woningen (vaak hoekwoningen) of woonblokken zijn ondergebracht; ook typische werkfuncties (fabrieken, werkplaatsen en andere bedrijvigheid) waren tot het begin van de twintigste eeuw geïntegreerd met het wonen.

– Oude bebouwingslinten die in het wijkplan zijn opgenomen; hier kunnen zowel winkels als bedrijvigheid in individuele panden gevestigd zijn. Twee voorbeelden: de Hoogstraat in Eindhoven De Bennekel en de Klarendalseweg in Arnhem Klarendal.

– In enkele wijken van kort na de Tweede Wereldoorlog zijn nog (meestal éénzijdige) winkelstraten te vinden; hier zijn de winkels in rijen evenwijdig aan een (hoofd)straat in een of meer woonblokken ondergebracht. Voorbeelden zijn de Burgemeester de Vlughtlaan in Amsterdam-Slotermeer, de Mgr. Nolenslaan in Schiedam Nieuwland en de Slinge in Rotterdam Zuidwijk.

In de loop van de twintigste eeuw verschoven de opvattingen over het mengen van functies als wonen, werken, verkeer en recreatie binnen de geldende stedenbouwkundige opvattingen steeds meer in de richting van een zo groot mogelijke functiescheiding. In het merendeel van de naoorlogse wijken zijn de winkelvoorzieningen geconcentreerd in een beperkt aantal centra terzijde van de hoofdstraten, en is de werkgelegenheid verplaatst naar bedrijventerreinen buiten de wijk.

De aanwezigheid van andere dan woonfuncties langs doorgaande straten heeft positieve en negatieve kanten. Het kan problemen met bereikbaarheid en verkeershinder geven, maar ook bijdragen aan de leefbaarheid en beleevingswaarde. Algemene recepten zijn op dit punt moeilijk te geven. Waar linten met winkels en andere buurtvoorzieningen aanwezig zijn, is het aan te bevelen ze te behouden, te verbeteren en zo mogelijk uit te bouwen. Voor de typisch naoorlogse wijken zijn moeilijk standaard oplossingen aan te geven. Het kan een idee zijn nieuwe winkels en bedrijvigheid 'in te bouwen' op onaantrekkelijke, doodse plekken, zoals de plinten van hoge woongebouwen. Een wondermiddel zal dit niet zijn, want menig klein winkelcentrum in naoorlogse wijken heeft het nu al moeilijk. Wellicht

kunnen juist andere dan winkelvoorzieningen (werkplaatsen, dienstverlening, kleine kantoren en dergelijke) een oplossing bieden. Zo zitten er in Alkmaar Overdie en Amsterdam Geuzenveld kleine winkelruimten op de koppen of in de knikken van woongebouwen. Veel van die ruimten leiden momenteel een kwijnend bestaan, en zouden als goedkope bedrijfsruimte in gebruik genomen kunnen worden en een nieuwe impuls aan de omgeving kunnen geven.

Hoofdstructuren in de wijk

De hoofdstructuur van een wijk blijkt in de meeste gevallen van blijvende waarde. Terwijl in veel van de onderzochte wijken patronen en elementen op een lager schaalniveau inmiddels sterk veranderd, vervangen of zelfs geheel verdwenen zijn, zijn de grote structuren nog vrijwel geheel intact. Zij dienen in stedenbouwkundig opzicht als de dragers van de wijk, zowel functioneel als visueel.

Wat kunnen we onder de hoofdstructuur van een wijk verstaan? Het gaat om drie typen lijnvormige elementen, die elk op zich een netwerk door de wijk vormen. In sommige gevallen gaan ze samen.

– Het *net van hoofdstraten*: deze hoofdstructuurelementen verbinden de wijk met zijn omgeving, en vormen ook de hoofdontsluiting van de wijk. In laatnegentiende-eeuwse en vroegtwintigste-eeuwse wijken zijn de hoofdstraten ook dragers van allerlei voorzieningen, in het bijzonder winkels. In de naoorlogse wijken gaat de verkeersfunctie van het hoofdstratenet overheersen; hier zou het bouwen langs de hoofdstraten (voor wonen en andere functies) kunnen helpen ze beter in de wijk in te passen.

– De *hoofdstructuur van waterwegen*: in het laaggelegen deel van Nederland is oppervlaktewater van groot belang voor de berging en afvoer van neerslag. Daarnaast kan stadswater een functie hebben als vaarweg of recreatieroute. In Amsterdam is de oude traditie die al in de historische grachtengordel tot uiting komt, in de late negentiende en de twintigste eeuw voortgezet. De Westelijke Tuinsteden en ook de Bijlmer kennen duidelijke lijnvormige waterstructuren. In andere steden in het westen van Nederland is het water minder nadrukkelijk aanwezig, maar is het ook een factor van belang in de oriëntatie en beleving van de wijk. Neem de laatnegentiende-eeuwse singels in het westen en noorden van Rotterdam, die deels binnen krachtwijken liggen; zonder de singels met de daarop georiënteerde bebouwing zouden deze wijken sterk aan karakter inboeten. De bijzondere kracht van waterstructuren is dat zij bij uitstek 'duurzaam' (in de betekenis van permanent) zijn. Wat er in de loop der tijden ook rondom de grachten en singels mag zijn veranderd, het water heeft alleen al door zijn functionele betekenis zijn loop en uiterlijk weten te behouden. Het is daarmee een van de meest constante factoren in het beeld van een wijk.

– De *hoofdgroenstructuur*: deze bestaat uit vlak- en lijnvormige groenelementen, zoals singels en groenstroken. Soms lopen ze evenwijdig met hoofdstraten en/of waterwegen. Vooral in de laatmodernistische

stedenbouw waren brede groenstroken langs de hoofdontsluitingswegen populair. De beste situaties ontstaan waar groen en water een zelfstandige structuur vormen, los van het hoofdstratenet. De singels in bijvoorbeeld Presikhaaf (Arnhem) en Moerwijk (Den Haag) vormen krachtige hoofdaders in de wijk. De combinatie van groen met water blijkt bovendien sterk genoeg te zijn om allerlei ingrepen in de opzet van de wijk te overleven. In sommige wijken liggen *grote parken*, al dan niet als onderdeel van de groenstructuur. Zij zijn van belang voor sport, spel en ontspanning, maar hebben dikwijls ook een grote cultuurhistorische waarde. Binnen de veertig wijken zijn de belangrijkste stromingen uit de Nederlandse parkarchitectuur van de periode 1870-1970 vertegenwoordigd.

Sterke hoofdstructuren kunnen een belangrijke kapstok vormen bij toekomstige herstructureringen. Vooral de groen- en waterstructuren hebben hier grote potenties. In de naoorlogse wijken is bij het plaatsen van woongebouwen naar verhouding weinig gebruik gemaakt van de mogelijkheden die deze structuren bieden. Zelden is de woonbebouwing rechtstreeks op water en groen georiënteerd, veel vaker keert de bebouwing zich ervan af, of grenst met gesloten zijgevels aan een groenstrook. Dit beperkt niet alleen het woongenot maar het vermindert ook de sociale veiligheid van het groen. Bij herstructurering kan de nieuwe bebouwing meer op water en groen georiënteerd worden. Concreet betekent dat: bouwen aan de randen van groenpartijen en incidenteel zelfs in delen van de groenstructuur, uiteraard zonder de groenstructuur automatisch als bouwlocatie te beschouwen.

We vinden ook *oude lintvormige structuren* in de krachtwijken. Het gaat dan om historische routes die van vóór de bouw van de wijk dateren. Zij bestonden dus al toen de eerste ontwerpen voor de wijk (of het vroegste deel van de wijk) gemaakt werden, en zijn dus op een of andere wijze in het ontwerp opgenomen. Er zijn legio voorbeelden: oude uitvalswegen met bebouwing (Amersfoort, Eindhoven, Arnhem), historische waterlopen zoals vaarwegen en poldervaarten (Alkmaar, Zaandam), oude dorpsstraten en dorpskernen (Eindhoven) en dijken (Dordrecht, Rotterdam Spangen). De oorspronkelijke structuren zijn nog steeds herkenbaar, al zijn tracés vaak hier en daar rechtgetrokken en is er nieuwe bebouwing toegevoegd. Langs oude uitvalswegen staan vaak veel bijzondere huizen en bedrijfspanden. Historische vaarwegen hebben een recreatieve betekenis die verder uitgebouwd kan worden. De linten hebben ook een cultuurhistorische waarde. Zij brengen een element van 'historie' in de wijk, wat vooral van belang is bij wijken die in één keer neergezet zijn.

Ook *bovenwijkse infrastructurele werken* kunnen naast hun verkeerskundige functie belangrijke structurerende elementen binnen een wijk zijn. We noemen het Hofpleinviaduct in Rotterdam Noord en het metroviaduct door de Amsterdamse Bijlmer. Denk ook aan de dijken bij de aan de Rijn grenzende Arnhemse wijk Malburgen.

Eerder wezen we op *infrastructurele barrières* aan de rand van een wijk. Ook *binnen* sommige wijken kan de weginfrastructuur voor grote problemen zorgen. In de krachtwijken vormen vooral de A2/N2 door Maastricht Noord-oost en de A13 door Rotterdam Overschie forse barrières. Zelfs als de weg door zijn verhoogde ligging met onderdoorgangen (zoals in Overschie) enigszins 'oversteekbaar' is gemaakt, blijven de milieuproblemen (geluid, fijnstof) en de visuele hinder van viaducten en geluidsvoorzieningen bestaan. Oplossingen zijn alleen te vinden in zware infrastructurale maatregelen, zoals de aanleg van een wegtunnel voor het A2/N2-tracé in Maastricht en het ongelijkvloers maken van de N337 die de Deventer Rivierenwijk doorsnijdt. Op die manier wordt een nadeel in een voordeel omgebogen, doordat er mogelijkheden voor wonen en werken rond het oude tracé ontstaan.

Ook parken kunnen een fysieke barrière vormen. Dit gebeurt wanneer een park delen van een wijk van elkaar scheidt, of een wijk van overige stadsdelen afzondert. Het Rembrandtpark in Amsterdam West en het wijkpark Oosterhout in Alkmaar Overdie zijn hier voorbeelden van. Hoe groot hun recreatieve waarde ook is, vooral 's avonds leveren ze sociaal onveilige situaties op, die alleen met omwegen te vermijden zijn. Algemene remedies zijn hier moeilijk te geven. Verlichte routes, verwijderen van onderbegroeiing en selectief bouwen in delen van het groen kunnen soelaas bieden.

Stedenbouwkundige clusters in de wijk

In de van oudsher sterk planmatige Nederlandse stedenbouw is door alle perioden heen gewerkt met afzonderlijk herkenbare eenheden (clusters) die bepalend zijn voor de woonomgeving, zowel functioneel als visueel. In sommige perioden werden zulke clusters ontworpen als op zich staande eenheden, die een duidelijk contrast vormen met de omgeving. In andere perioden, vooral die van de modernistische stedenbouw (1935-1970), was de herhaling van clusters gebruikelijk. Deze herhaling heeft uiteenlopende effecten: aan de ene kant levert de ritmische opeenvolging van bouwmassa's monumentale straatbeelden op, vooral langs brede doorgaande straten; aan de andere kant leidt nadrukkelijke herhaling tot monotonie en voorspelbaarheid in de woonomgeving.

De veelvuldige herhaling van gelijke eenheden, of het nu stroken, stempels of hoven zijn, biedt potenties bij herstructurering. Voorbeelden uit naoorlogse wijken laten zien dat sloop niet het enige middel is om de eentonigheid te doorbreken. Er zijn subtielere strategieën die *verscheidenheid binnen de eenheid* nastreven. Daarbij is het zaak het kenmerkende totaalbeeld zo veel mogelijk te bewaren, maar in de details verschil aan te brengen in de woongebouwen en de openbare ruimte. We noemen een aantal strategieën.

– *Oppervlakkige aanpassingen* van de bouwmassa, zoals het aanbrengen van kleuren en/of patronen op de buitenkant van middelhoge en hoge woongebouwen; dit kan de identiteit van afzonderlijke woongebouwen versterken (elk gebouw krijgt een eigen kleur of symbool), en omgekeerd ook clusters van gebouwen een collectieve, afwijkende uitstraling geven.

Zo is in het Haagse Moerwijk strokenbebouwing groepsgewijs voorzien van een uniforme opvallende gevelkleur en dichtregels.

– *Gedeeltelijke verbouwing* van de bouwmassa; dit is vooral een optie bij rijenhuizen in laagbouw. *Individuele aanpassingen* in de vorm van op- en aanbouw brengen meer afwisseling in de woningrijen. In de wijk Zaandam Poelenburg, worden bijvoorbeeld op grote schaal schuine dakopbouwen op platte daken aangebracht. Zo'n aanpassing is wel alleen mogelijk als er vanuit welstandsoverwegingen geen bezwaren zijn.

– *Ingrijpende verbouwing* van de bouwmassa, zoals het selectief slopen van delen van clusters, het 'aftoppen' van hoge woongebouwen en het selectief creëren van nieuwe woonbebouwing binnen de clusters. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam en de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam. Een combinatie van sloop, aftoppen en nieuwbouw kan een effectief middel zijn om de monotonie te doorbreken en meer variatie binnen clusters aan te brengen en zelfs een 'nieuw ritme' van bouwmassa's te creëren.

– *Inbouwen van voorzieningen*; het ontwikkelen van kleinschalige niet-woonfuncties creëert nieuwe werkgelegenheid en brengt meer afwisseling in de wijk. Ze kunnen in de plint van de bebouwing en in nieuwe, vrijstaande eenheden ondergebracht worden.

De meest radicale keuze is *sloop en nieuwbouw*. In de stadsvernieuwingsperiode (1975-1990) zijn wijken als het Oude Westen van Rotterdam en de Haagse Schilderswijk op aanzienlijke schaal vernieuwd. Recentere voorbeelden zijn het Haagse Transvaal, waar herbouw binnen het oude stratenpatroon plaatsvindt, en de Amsterdamse Bijlmer, waar inmiddels meer dan de helft van de hoge woongebouwen vervangen is door middelhoge en lage bebouwing met een sterk afwijkend stratenpatroon en gesloten bouwblokken. In de nabije toekomst is echter terughoudendheid gewenst: hoe minder er van een bepaald stedenbouwkundig type is overgebleven, des te meer zorgvuldigheid geboden is bij sloopplannen voor de resterende bebouwing.

Openbare ruimten in de wijk

Pleinen, straatverbredingen en bomenlanen zijn de 'kers op de taart' in de wijken. Deze van het 'gewone' straatprofiel afwijkende open ruimten leveren de spanning die de aandacht trekt. Hun gebruikswaarde overstijgt die van een woonstraat en ze liggen dikwijls op een kruispunt van routes. Hoogwaardige open ruimten kunnen het brandpunt van sociale activiteit en beleving binnen de wijk zijn. Ze moeten waar mogelijk gehandhaafd blijven.

Naast een aantal hoogwaardige open ruimten (vooral in vooroorlogse wijken) bevatten de veertig wijken veel openbare ruimten van lagere kwaliteit, die verbetering behoeven. Gebrekkige inrichting en onderhoud van de openbare ruimte in vooral naoorlogse wijken kunnen de kwaliteit van de woonomgeving negatief beïnvloeden. Onhandig geplaatste speelplekken nodigen niet uit tot optimaal gebruik; verstopte toegangen tot

woongebouwen en geheel gesloten onderste bouwlagen roepen gevoelens van sociale onveiligheid op. Al te uitbundig struikgewas blijkt in de praktijk een dumpplaats voor afval, tot kapotte fietsen en winkelwagentjes toe.

We noemen enkele oplossingen.

– *Herinrichting van de openbare ruimten* binnen of rondom de woongebouwen: het verplaatsen of overzichtelijker maken van speelplaatsen, het plaatsen van hekken rond trapvelden en het herinrichten van parkeerterreinen kunnen de openbare ruimte vaak flink verbeteren. Het aanbrengen van verschillen in binnenhoven, groenstroken, parkeeroplossingen en straatprofielen vermindert de uniformiteit van stedenbouwkundige clusters.

– *Privatisering en collectivisering van groenoppervlakten*: in veel naoorlogse wijken is er zo veel openbaar groen dat alleen al hierdoor het onderhoud in de knel komt. Groenstroken die weinig bruikbaar en moeilijk te onderhouden zijn, kunnen bij aanliggende woningen betrokken worden. Deze aanpak is vooral geschikt bij laagbouwoningen met tuinen, maar blijkt ook mogelijk bij hoogbouwoningen. Bijvoorbeeld in de vorm van individuele tuinkavels, zoals in Utrecht Kanaleneiland. Een andere optie is om het tussen de woongebouwen gelegen groen af te sluiten en er collectief groen voor de aanliggende woningen van te maken, zoals in Den Haag Moerwijk en Amsterdam Slotermeer.

– *Aanpassen van de beplanting*: als de wildgroei van het groen te ver is doorgesloten, blijven alleen drastische maatregelen als verwijdering van struikbegroeiing over om de sociale veiligheid te vergroten en de verrommeling van de omgeving tegen te gaan.

De *oriëntatie van woongebouwen op hun omgeving* verdient hier bijzondere aandacht. We noemen de gesloten plinten, die vooral voorkomen bij middel-hoge bouw en hoogbouw uit de naoorlogse periode. Door de – op collectieve toegangen en bergingen na – gesloten onderkanten van de woongebouwen sluiten de woningen nauwelijks aan op hun directe omgeving en dat belemmert de sociale controle. Ook de blinde zijgevels van flatgebouwen beperken de oriëntatie op de omgeving.

Door woningen of kleine voorzieningen in de blinde plinten onder te brengen, komt er meer levendigheid en sociale controle op straatniveau, maar dit is niet altijd makkelijk te realiseren. Andere oplossingen zijn het bouwen van extra toegangen in de wooncomplexen, het aanbrengen van ramen, balkons en/of terrassen in blinde zijwanden en het verbeteren (veiliger en aantrekkelijker maken) van de collectieve toegangen.

Beeldbepalende bebouwing in de wijk

Het gaat hier om gebouwen of (kleine) groepen van gebouwen die deel uitmaken van het oorspronkelijke wijkontwerp, en een beeldbepalende functie hebben. In de vooroorlogse stedenbouw gaat het vooral om kerken en scholen. Ook kunnen er accenten zijn aangebracht in de woonblokken, zoals monumentale hoekoplossingen en torentjes. Deze zijn meestal strategisch

binnen de wijk geplaatst om een maximaal ruimtelijk effect te bereiken, vaak in nauwe samenhang met beeldbepalende open ruimten.

De naoorlogse stedenbouw kent een veel grotere uniformiteit in ontwerp en plaatsing van woongebouwen. Daar gaat het vooral om opvallend geplaatste woongebouwen, meestal hoger dan de omliggende bebouwing (torenflats of schijven). Gebouwen met een bijzondere functie zijn hier meestal minder opvallend en/of strategisch geplaatst dan in de oudere wijken: scholen en kerken zijn nogal eens ondergebracht in groenzones, waardoor ze weinig uitstraling hebben binnen de wijk. Alleen binnen de meer traditioneel opgezette naoorlogse wijken vormen kerken een centraal punt.

We noemen drie mogelijke strategieën ten aanzien van beeldbepalende bebouwing.

– *Behoud van de bebouwing*: terwijl de waarde van tuinwijken algemeen erkend wordt, is in andere vooroorlogse wijken veel karakteristieke bebouwing aangetast of verdwenen in het kader van de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig. Bij herstructureringen in de toekomst verdient behoud van het historische karakter alle aandacht. Dit vraagt bijvoorbeeld om creatieve oplossingen bij de samenvoeging van te kleine woningen tot grotere eenheden.

– *Betere inpassing van de bebouwing*: vooral in naoorlogse wijken is bijzondere bebouwing nogal eens weggestopt. Deze komt meer in het zicht door aanpassing van de omliggende bebouwing, en door accentuering en aanleg van pleinen. Daarbij moet de bestemming recht doen aan het beeldbepalende karakter van zo'n gebouw. Dat dit laatste niet altijd gemakkelijk is, blijkt wel uit de problemen bij de herbestemming van kerkgebouwen.

– *Creëren van nieuwe beeldbepalende elementen*: herinrichting van de omgeving, al dan niet als onderdeel van verdergaande transformatie, kan een middel zijn om nieuwe stedenbouwkundige accenten binnen een wijk te creëren. Zo is het nieuwe en zeer grote Schalk Burgerplein een beeldbepalend element binnen de vooroorlogse wijk Transvaal in Den Haag. Dat geldt ook voor de nieuwe centrumbebouwing van het Dordtse Wielwijk, een opvallend ontwerp van de Belgische architect Lucien Kroll midden in de wijk.

Monumenten binnen de wijk

In sommige krachtwijken zijn rijks- en gemeentelijke monumenten aanwezig. Ook komen er een paar beschermde stadsgezichten voor (tabel 4, blz. 218-219).

– Monumenten uit perioden van vóór de ontwikkeling van de wijk: meestal gaat het om individuele of kleine groepen gebouwen langs oude uitvalswegen en dorpsstraten.

– Beschermde monumenten die deel uitmaken van het wijkontwerp: deze liggen binnen de vooroorlogse wijken van typen I, II en III.

In de studie wordt in de eerste plaats naar rijksmonumenten gekeken.

Tabel 2. Kwaliteiten en potenties van de wijken, samengevat

Categorieën	Kenmerken	Kwaliteiten	Potenties bij herstructurering
Ligging	Ligging nabij stadscentrum	Uitstraling centrum in de wijk door opkomst van bovenwijkse voorziening	Economische activiteiten: vestigingsmogelijkheden voor nieuwe voorzieningen (winkels, overig), te sturen en stimuleren door planning, handhaving en vestigingsbeleid; daarbij ongewenste voorzieningen tegengaan
	Ligging nabij aansluitingen op belangrijke infrastructuur Ligging aan de periferie van het stedelijk gebied	Opkomst van bovenwijkse voorzieningen in de wijk bij aansluitingen (oprit, station) Nabijheid landelijk gebied heeft recreatieve en belevingswaarde en verhoogt waarde onroerend goed	Idem Ruimtegebruik en woonmilieu: beter gebruikmaken van ligging door verbeteren ontsluiting landelijk gebied en/of upgraden randbebouwing
Funciemenging	Aanwezigheid van fysieke barrières aan de rand van de wijk Menging van wonen met andere functies	Slechte oversteekbaarheid van barrière; onaantrekkelijke begrenzing langs barrière Andere functies dan wonen brengen levendigheid in de wijk en bevorderen sociale controle; stimulans voor lokale economie	Ruimtegebruik en woonmilieu: leefklimaat verbeteren door nieuwe oversteken voor vooral langzaam verkeer, en door de inrichting van de rand van de wijk aan te pakken Openbare ruimte, ruimtegebruik en woonmilieu, economische activiteiten: levendige en controleerbare omgeving creëren door bestaande menging te behouden en nieuwe menging 'in te bouwen' in de bebouwing
Hoofdstructuren	Hoofdstructuur van wegen en straten	Verkeersfunctie; oriëntatie; bereikbaarheid en zichtbaarheid van bedrijven; ook barrièrewerking	Ruimtegebruik en woonmilieu, economische activiteiten: leefklimaat verbeteren door oversteekbaarheid te vergroten; vestigingsmogelijkheden voor winkels en bedrijven
	Hoofdstructuur van waterwegen	Waterberging; oriëntatie; recreatie	Openbare ruimte: aantrekkelijkheid van wijk vergroten door in stand houden en herinrichten van waterwegen; nieuwe bebouwing op het water richten
Stedenbouwkundige clusters	Hoofdgroenstructuur	Oriëntatie; recreatie; milieuhygiënische eigenschappen	Openbare ruimte: aantrekkelijkheid van wijk vergroten door in stand houden en herinrichten van groenstructuur; nieuwe bebouwing op het groen richten
	Grote parken	Recreatieve en belevingswaarde; ook cultuurhistorische waarde	Openbare ruimte: leefklimaat ondersteunen door in stand houden en incidenteel herinrichten van parken; parken in hun cultuurhistorische waarde beschermen
	Oude linten en waterwegen	Oriëntatie; cultuurhistorische waarde; verwijzing naar het verleden	Openbare ruimte: leefklimaat ondersteunen door behoud van de linten; eventuele nieuwe invullingen zeer zorgvuldig inpassen
	Herhaling van gelijkvormige elementen in clusters (blokken, stroken, hoven, blokken en hoge woongebouwen)	Krachtige ruimtewerking door symmetrie en herhaling Monotonie door veelvuldige herhaling; verbouwing niet of slechts op beperkte schaal nodig of gewenst Monotonie door veelvuldige herhaling; verbouwing gewenst c.q. noodzakelijk	Ruimtegebruik en woonmilieu: woonmilieus versterken door kenmerkende straatprofielen en bebouwingsclusters te behouden of zo veel mogelijk te herbouwen Ruimtegebruik en woonmilieu: woonmilieus verbeteren door oppervlakkige aanpassing (kleur en dergelijke) of gedeeltelijke verbouwing (op- en aanbouwen) van de bouwmassa Ruimtegebruik en woonmilieu: woonmilieus verbeteren door ingrijpende verbouwing van de bouwmassa: aftoppen en selectieve sloop
Openbare ruimten	Waardevolle openbare ruimten (pleinen, lanen en dergelijke)	Belevings- en oriëntatiewaarde	Openbare ruimte: kwaliteit openbare ruimte behouden en zo nodig versterken door herinrichting
	Herhaling van gelijkvormige openbare ruimten tussen of rond woongebouwen	Eentonigheid; gebrek aan mogelijkheden voor identificatie	Openbare ruimte: kwaliteit versterken door het aanbrengen van verschillen bij het herinrichten ervan
	Ondoelmatig ingerichte openbare ruimte	Gebrek aan mogelijkheden voor recreatief gebruik	Openbare ruimte: kwaliteit versterken door herinrichting ervan; gebruik en controle verbeteren door privatiseren of collectiviseren van groen
	Achterstallig onderhoud openbaar groen	Verrommelde omgeving	Openbare ruimte: veiligheid en controle vergroten door onderhoud en zo nodig verwijderen van groen
Beeldbepalende bebouwing	Gesloten onderste bouwlagen van (middel)-hoge woongebouwen (blinde plinten)	Geringe aansluiting woningen op openbare ruimten; gebrekkige sociale controle	Openbare ruimte, ruimtegebruik en woonmilieu, economische activiteiten: gebruikswaarde, beleving en controle vergroten door herinrichting van onderste bouwlagen ten gunste van wonen en andere functies
	Bijzondere gebouwen en ensembles	Belevings- en oriëntatiewaarde; identificatie met de wijk; soms ook gebruikswaarde	Openbare ruimte: belevingswaarde vergroten door behoud en/of beter inpassen van beeldbepalende bebouwing; nieuwe beeldbepalende elementen creëren
Monumenten	Historische elementen en monumenten, al dan niet deel van wijkontwerp	Belevingswaarde; verwijzing naar het verleden; identificatie met de wijk	Openbare ruimte: historische en belevingswaarde vergroten door monument beter in zijn omgeving in te passen; nieuwe 'jonge' monumenten aanwijzen

Daarnaast heeft de minister van OCW op 15 oktober 2007 een aantal 'jonge' rijksmonumenten voorgedragen. Het gaat om waardevol geachte gebouwen uit de wederopbouwperiode (1940-1958). Van de honderd objecten liggen er elf binnen de veertig krachtwijken. Hier zijn het bijna allemaal op zich zelf staande objecten, vooral woongebouwen en kerken. Bij beschermde gezichten zijn soms groepen van woongebouwen in hun geheel aangewezen als monumentencomplex.

Het inrichten van de open ruimte rond het monument, het opknappen van omliggende bebouwing en (bij verdergaande transformatie) het aanpassen van de gebouwde omgeving kunnen monumenten beter tot hun recht laten komen.

Verdieping